

SPOŁECZNO-GOSPODARCZE UWARUNKOWANIA DZIEWIĘTNASTOWIECZNEGO NAZEWNICTWA MIEJSCOWEGO W POLSCE

Słowa tematyczne: osadnictwo, rozwój gospodarczy w Królestwie Polskim, toponimia, nazwy pamiątkowe, nazwy ginekonimiczne, zmiany ilościowe i jakościowe w toponimii

1. Patrząc na nazwy miejscowe Polski używane w XXI w., widzimy ukształtowany i zamknięty zbiór toponimów, niepodlegający już większym fluktuacjom. Jednostkowe zmiany nazw odbywają się na drodze urzędowej¹. Powstawanie nazw miejscowości, czyli toponimów, w przeszłości było ściśle związane z czasem, miejscem i okolicznościami zakładania osad (Cieślíkowa, 1996, s. 7–9). Zasób nazw powiększał się w ciągu wieków proporcjonalnie do postępującego rozwoju osadnictwa na ziemiach polskich. Współcześnie — według najnowszych danych zawartych w „Wykazie nazw miejscowości i ich części” — zbiór ten liczy ponad 100 tys. nazw². Jego podstawowy zrąb ukształtował się do końca XVI w. Ta stara warstwa nazewnictwa została bardzo dobrze przebadana. Toponimy nowsze, powstałe po XVI w., nie były do tej pory przedmiotem szczegółowej analizy onomastycznej. Większość monografii regionalnych zawiera materiał nazewnictwa do końca XVI stulecia. Również prace wyrosłe z nurtu badań strukturalno-onomastycznych wykorzystywały w badaniach w przekroju synchronicznym głównie nazwy o starszej, średniowiecznej proveniencji. Interesujące nas nazwy w większej liczbie pojawiły się dopiero w badaniach synchronicznych poświęconych typom toponimicznym z formalnymi wykładnikami nazwotwórczymi, prowadzonymi przez ośrodek opolski pod patronatem H. Borka³. Nazwy zwią-

¹ Propozycje zmian nazw miejscowości są rozpatrywane przez Komisję Nazw Miejscowości i Obiektów Fizjograficznych, działającą przy ministrze właściwym do spraw administracji publicznej. Komisja jest organem opiniodawczo-doradczym w sprawach ustalania, dokonywania zmian i znoszenia urzędowych nazw miejscowości i ich części oraz obiektów fizjograficznych.

² Wykaz dostępny pod adresem: www.dziennikustaw.gov.pl/du/2013/200/1.

³ Założenia badawcze projektu zostały przedstawione m.in. w następujących pracach: Borek, 1983, 1987, 2002; Jakus-Borkowa, 1987; Jakus-Borkowa, Nowik, 1991.

zane z terminami osadniczymi, które funkcjonują jako apelatywy motywujące nazwy w XIX w., są omówione w nielicznych, rozproszonych artykułach i w pracy Z. Zierhofferowej (1989). Przywoływana w niniejszym artykule M. Karpluk (1955, s. 111–160) w swojej pionierskiej pracy „Polskie nazwy od imion kobiecych” przeanalizowała dziewiętnastowieczne toponimy mieszczące się w tym typie motywacyjnym. W związku z powyższym mój artykuł poświęcony dziewiętnastowiecznej toponimii ma charakter rekonesansu badawczego. Spróbuję w nim odpowiedzieć na następujące pytania: I. Jakie uwarunkowania pozajęzykowe i w jaki sposób wpłynęły na motywację nazwotwórczą tych nowych toponimów? II. Jaką formę językową przyjmowały w procesie kreacji nazwotwórczej? III. Czy możemy mówić o innowacjach nazewniczych w XIX w.?

2. Po XVI w. widoczna jest tendencja spadkowa osadnictwa, maleje liczba zapisów nowych toponimów w źródłach. Wiek XVII na ziemiach polskich to przede wszystkim okres nieustannych wojen, które w znacznym stopniu przyczyniły się do upadku gospodarczego i demograficznego ziem polskich. Część dotychczasowych wsi wyludniła się i przestała istnieć (Davies, 2010, s. 405–456). Próby naprawy Rzeczypospolitej podjęte w XVIII w. i związane z nimi ożywienie gospodarcze wpłynęły na wzrost dynamiki powstawania nowych osad. Tendencji zwykłej nie zatrzymały nawet rozbiory, wręcz przeciwnie — nowa sytuacja geopolityczna wpłynęła na intensyfikację osadnictwa (tzw. fala nowożytnej kolonizacji niemieckiej i kolonizacji józefińskiej) w niektórych regionach Polski (Grodziski, 1999, s. 214–223). Najwięcej nowych osad powstało w XIX w. na terenie Królestwa Polskiego, dlatego moje rozważania i wnioski będą formułowane głównie na bazie materiału nazewniczego pochodzącego z tego obszaru. Dynamika procesów osadniczych pozostawała w ścisłym związku z intensywnym rozwojem przemysłu na tych ziemiach. Trzeba tu wspomnieć o działalności ministra skarbu Ksawerego Druckiego-Lubeckiego, którego reformy zapoczątkowały i zasadniczo wpłynęły na przyspieszenie tempa rozwoju gospodarczego. Protekcyjnista polityka rządu wobec rodzącego się przemysłu zaowocowała specjalnymi ustawami imigracyjnymi (wprowadzonymi już od 1816 r.). Zapewniały one niezwykle korzystne warunki osiedlenia, głównie dla wykwalifikowanych specjalistów. W pierwszej połowie XIX w. osiedliło się w Królestwie około 45 tys. imigrantów. Byli to głównie Niemcy, Czesi i Austriacy. Przyznanie wolności osobistej chłopom⁴ wpłynęło

⁴ Programy rozwiązania kwestii chłopskiej na ziemiach polskich pojawiły się już u schyłku XVIII w. podczas powstania kościuszkowskiego. Tadeusz Kościuszko 7 V 1794 r. ogłosił tzw. Uniwersał połaniecki, znoszący przywiązanie włościan do ziemi (warunkiem było spłacenie przez nich podatków i długów). Ustawy Uniwersału likwidowały władzę sądową panów nad chłopami, umacniały prawa włościan do uprawianej ziemi i zmniejszały wymiar pańszczyzny. Reformy

korzystnie na ruchy migracyjne i zapewniło dopływ taniej siły roboczej. W tym czasie w Królestwie powstały nowe okręgi przemysłowe: górniczo-hutniczy wokół Dąbrowy, a wokół Łodzi — okręg włókienniczy. Wzmocnieniu uległy wcześniejsze ośrodki tkackie, takie jak: Kalisz, Opatówek, Sieradz, zachodnia część mazowieckiego i sama Warszawa. Pierwsi tkacze i sukiennicy w okolicach Kalisza pojawili się już na przełomie XVIII i XIX w. O podobnej skali intensyfikacji przemysłu możemy również mówić na Śląsku (przemysł górniczo-hutniczy). Zapoczątkowane wcześniej reformy na wsi (wolność osobista chłopów) i rozwój gospodarczy spowodowały zmiany w strukturze społeczeństwa. W wyniku procesów uwłaszczania czy też czynszowania (uwłaszczenie chłopów dokonywało się w XIX w. w różnym czasie i na odmiennych zasadach, w zależności od przynależności państwowej ziem polskich) doszło do silnego rozwarstwienia chłopów, w efekcie czego m.in. wytworzyła się warstwa chłopstwa bezrolnego, utrzymująca się z najmu. Doszło również do zasadniczych przemian wśród szlachty, zadłużone majątki szlacheckie były wykupywane przez byłych administratorów i dzierżawców szlacheckich, deklasacji ulegali starzy posesorzy, powstawała nowa warstwa społeczna — ziemiaństwo. Szlachta w nowej rzeczywistości powoli traciła swój stanowy charakter. Zmiany zapoczątkowane po 1815 r. były kontynuowane w mniejszym lub w większym stopniu do czasu odzyskania niepodległości (Gierowski, 1982, s. 147–163).

Zarysowana sytuacja społeczno-gospodarcza w Królestwie Polskim składa się na kontekst historyczny towarzyszący powstaniu nazw nominujących nowe osady.

3. Jak wspomniałam, za podstawę rozważań posłużył materiał nazewniczy pochodzący z terenu Królestwa, dokładniej — z południowej części Mazowsza⁵. Jest on reprezentatywny dla linii rozwojowych ówczesnej toponimii, ponieważ właśnie na tym obszarze powstało najwięcej nowych osad. Sporadycznie wykorzystywałam materiał pochodzący z innych regionów (również spoza Kongresówki), ilustrujący ciekawsze procesy nazwotwórcze. W analizie zastosowałam genetyczną interpretację toponimów (Borek, 1988), ułatwiającą odtworzenie związku motywacyjnego między nazwą a nazywanym obiektem, który stanowi konstytutywny pozajęzykowy komponent aktu nominacyjnego. Zgodnie z przyjętymi założeniami metodologicznymi zróżnicowałam to-

---

Uniwersału połanieckiego w związku z upadkiem powstania i rozbiorem Polski (1795) okazały się nietrwałe. Nadana przez Napoleona 22 VII 1807 r. konstytucja Księstwa Warszawskiego zniosła poddaństwo osobiste włościan.

⁵ Materiał egzemplifikacyjny w głównej mierze został wyekscerpowany z dwóch monografii poświęconych toponimii południowego Mazowsza (Bijak, 2001; Wójcik, 2001) i słownika „Nazwy miejscowe Polski”.

ponimy w zależności od pochodzenia podstaw nazwotwórczych na toponimy odonimiczne i toponimy odapelatywne. Większość dziewiętnastowiecznych południowomazowieckich toponimów jest motywowana nazwami własnymi, najczęściej antroponimami. Prawie 600 nazw (na ogólną liczbę ponad 1400 nowo powstałych toponimów na tym terenie) zostało utworzonych od imion męskich lub kobiecych, rzadziej od nazwisk. Semantycznie toponimy te przynależą do typu nazw dzierżawczo-pamiątkowych, w wielu wypadkach element posesywności zawarty w przyrostkach dzierżawczych (najczęściej *-ów*, *-in*) został ograniczony na rzecz pamiątkowego charakteru nazw. Większość nowych obiektów nominowanych w ten sposób stanowiły osady, którym dały początek samodzielne folwarki. Już na przełomie XVIII i XIX w., w czasach zaboru pruskiego, później Księstwa Warszawskiego, na Mazowszu nastąpiła silna intensyfikacja gospodarki folwarczej (Rzepniewska, 1968), która m.in. skutkowałą zmianami własnościowymi i wyłączeniem mniejszych obiektów z większej jednostki gospodarczej. Mniej liczną grupę wśród nowych jednostek osadniczych stanowią osady leśne i fabryczne.

Można zakładać, że w podstawach toponimów zostały spetryfikowane imiona często nowych — o czym wspominałam — właścicieli obiektów. Na obszarze byłego Królestwa Polskiego pojawia się znaczna liczba nazw pochodzących od imienia *Aleksander*, tworzonych na cześć carów — a zarazem też królów polskich — Aleksandrów Romanowów. W niektórych nazwach motywowanych imieniem *Konstanty* została upamiętniona natomiast osoba wielkiego księcia Konstantego Romanowa, naczelnego wodza armii Królestwa Polskiego pełniącego obowiązki gubernatora wojskowego, np. kolonię założoną w 1805 r. przez osadników niemieckich i nazwaną początkowo *Ludwików* przemianowano na *Konstantynów* po przejęciu dóbr łowickich przez wielkiego księcia⁶. Najbardziej znaną nazwą pamiątkową pochodzącą z tego okresu jest nazwa *Żyrardów*, utworzona od nazwiska Filipa Girarda, francuskiego imigranta, który wybudował w 1825 r. i urządził pierwszą przędzalnię mechaniczną na ziemiach polskich w Marymoncie. Zakłady te później zostały przeniesione do nowej osady utworzonej na gruntach dóbr Guzów, nazwanej na cześć Girarda *Żyrardowem*.

Ciekawą grupę nazw odantroponimicznych tworzą tzw. nazwy ginekonimiczne utworzone od imion kobiecych. Termin ten został wprowadzony do badań onomastycznych przez M. Karpluk, która po raz pierwszy użyła go w artykule poświęconym polskim nazwom miejscowym wywodzącym się od imion kobiecych i opublikowanym w „Studiach z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” w 1955 r.

⁶ W przypadku nazw *Konstantynów* należy też dopuścić motywację przez imię żeńskie *Konstancja* (Karpluk, 1955: 115).

(Karpluk, 1955, s. 116). Na marginesie chciałabym dodać, że M. Karpluk jawi się w tej pracy jako prekursorka badań genderowych w onomastyce polskiej. Na potrzeby opracowania tego tematu autorka zebrała obfity materiał dokumentacyjny, zawierający ponad 800 pozycji (głównie wyekscerpowanych ze „Słownika geograficznego” i prac S. Kozierowskiego). Pierwsza potwierdzona nazwa miejscowa utworzona od imienia kobiecego na terenie Polski to *Jagnin* koło Opatowa, pochodząca z XV w. (Rymut (red.), 2001, t. IV, s. 29). Od XVI stulecia nazwy ginekonimiczne pojawiają się coraz częściej w toponimii polskiej, a najwyższą produktywność osiągają w XIX w. Na terenie południowego Mazowsza w tym czasie pojawia się ponad 130 wsi o nazwach ginekonimicznych i 429 wsi o nazwach utworzonych od imion męskich. Procentowo nazwy ginekonimiczne stanowią około 30% całości nazw omawianego typu. Interesujące nas ojkonimy utworzone od imion kobiecych są typowymi nazwami pamiątkowymi, utrwalającymi imiona żon bądź córek właścicieli majątków. Może tylko w nielicznych wypadkach mają charakter dzierzawczo-pamiątkowy i pozostają w związku z prawem własności kobiety⁷. Nazwy pochodzące zarówno od żeńskich, jak i od męskich imion najczęściej były tworzone przy użyciu przyrostka *-ów*, rzadziej *-in*, bez uwzględniania dawnej repartycji tych sufiksów. Po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. próbowano odgórnie przezwyciężyć tendencję do tworzenia nazw od imion kobiecych w Polsce centralnej za pomocą przyrostka *-ow(o)*, wprowadzając urzędowe formy z przyrostkiem *-in* (też *-ec*, *-ka*) zamiast spontanicznie spolszczonych wcześniej niemieckich nazw ginekonimicznych na terenie województwa poznańskiego. Przejściowo funkcjonowały dublety nazewnicze, np. *Katarzynowo* — *Katarzynin*; *Katarzynowo* — *Katarzyniec*, *Magdalenowo* — *Magdalenka* (Karpluk, 1955, s. 129). W wypadku nazw ginekonimicznych na pozostałych terenach bardziej popularny był sufiks *-in*. W tworzeniu nazw odimiennych wykorzystywano również sufiksy złożone, takie jak *-ówka*, *-inka*. W zebranych materiale zaskakuje brak form typu *Katarzynowa*, czyli z żeńską odmianą sufiksu *-ow-* (ten typ był popularny w Małopolsce w czasach historycznych).

⁷ W polskim prawie ziemskim, obowiązującym stan szlachecki, wykształcił się system rządu posagowego, polegający na tym, że posąg pozostawał własnością żony, ale zarządzał nim mąż. Poza tym mążatka mogła posiadać majątek, którym zarządzała sama, np. otrzymany w spadku lub darowiznie. Takim majątkiem mąż mógł zarządzać jedynie jako pełnomocnik żony. Prawo to utrzymywało się do rozbiorów Polski. W Królestwie Polskim, na którego terenie utrzymano przepisy Kodeksu Napoleona, kobieta nie miała prawa zarządzać majątkiem osobistym, o ile nie zawarła specjalnej umowy przedślubnej. Majątek, który nabyła podczas małżeństwa, na drodze spadku, darowizny lub nawet własnej pracy, był — na równi z majątkiem wniesionym do domu męża — użytkowany i zarządzany przez niego. Pozycja kobiet zmieniła się dopiero po odzyskaniu niepodległości. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 17 III 1921 r. i ustawa Sejmu z 1 VII 1921 r. zmieniły zasadniczo sytuację prawną kobiety. Stała się ona równouprawnioną obywatelką, cieszącą się pełnią praw politycznych i cywilnych.

Ginekonimiczny typ nazewniczy był niezwykle produktywny zwłaszcza w Polsce centralnej, czyli w Królestwie i pod zaborem rosyjskim (ziemie północno-wschodnie dawnej Rzeczypospolitej). W Wielkopolsce w wyniku intensywnej i odgórznej kolonizacji niemieckiej, zwanej fryderycjańską, nowo zakładane osady bardzo często otrzymywały niemieckie nazwy od imion kobiecych, zawierające w swojej strukturze człony *-walde*, *-thal*, *-hütte*, *-berg*, *-hof*. Z oczywistych przyczyn (polityczno-ekonomicznych) mniej było ginekonimicznych nazw polskich. Uwarunkowania natury gospodarczej również sprawiły, że nazwy tego typu nie pojawiły się w Galicji.

W wypadku dziewiętnastowiecznych nazw odantroponimicznych (pochodzących zarówno od imion kobiecych, jak i męskich imion oraz nazwisk) wykorzystywano również inne mechanizmy nazwotwórcze: transonimizację i pluralizację, w efekcie czego powstały nazwy równobrzmiące z imionami, takie jak: *Helena*, *Katarzynki*, *Adamy*. Formy pluralne nawiązywały do nazw rodowych.

Do grupy nazw o charakterze pamiątkowo-dzierżawczym należy również zaliczyć nazwy z członem *-pol* oraz z rzadszym *-sław*. Toponimy z członem *-pol* zaczęto tworzyć już w XVII i XVIII w. na ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej. Nazwy tego typu występują również na obszarze ruskim (południowym) i w tym wypadku możemy mówić o wpływie kultury grecko-bizantyjskiej, człon *-pol* wiąże się bowiem z greckim *polis* 'miasto'. W Polsce centralnej nazwy te były tworzone dopiero w XIX w. i to z wtórnym nawiązaniem do rodzimego leksemu *pole*, stąd liczne wahania, np. *Annopol* — *Annopole* (Karaś, 1970, s. 73–79). Odantroponimiczne nazwy z członem *-sław* były tworzone na wzór nazw złożonych typu *Włodzisław*. Człony te pełniły w nazwach funkcję strukturalną, eksponując w nich element pamiątkowości, np. nazwa *Annosław* w powiecie skierniewickim.

Pod względem semantyki przynależą do typu nazw dzierżawczo-pamiątkowych bardzo ekspansywne w XIX w., zwłaszcza na wschodzie Polski, toponimy z sufiksem *-izna*, *-szczyzna*, takie jak *Witkowizna*, *Kucyzna*, *Urbańszczyzna*. Były one najczęściej tworzone od nazwiska lub imienia (rzadziej od zawodu) wcześniejszego właściciela obiektu, dlatego możemy tu mówić o motywacji pamiątkowej. H. Safarewiczowa (1956), która przebadła ten typ nazw, określa je jako nazwy spadkowe.

W genetyczno-semantycznym podziale nazw własnych należących do starszej warstwy nazewniczej określa się pochodzenie podstawy toponimów odantroponimicznych, wskazując na motywację przez jednostkowy antroponim bądź antroponim zbiorowy. W diachronicznym podziale semantycznym, uwzględniającym genezę powstania najstarszych nazw motywowanych przez antroponimy zbiorowe, wyróżnia się nazwy patronimiczne, służebne, etniczne i rodowe.

Antroponim zbiorowy określał pierwotnie ludzi zamieszkujących daną osadę, dopiero później, w wyniku toponimizacji antroponimu, stawał się nazwą miej-

sca. W wyniku tego procesu nazwy miejscowe przybrały inne formy fleksyjne, po czym pierwotnie tworzące te nazwy sufiksy słowotwórcze zaczęły funkcjonować jako samodzielne przyrostki nazwotwórcze. Z tej koincydencji wyłamywały się nazwy rodowe, które od początku przybierały formę pluralną, niemęskosobową. Osady o nazwach rodowych należy wiązać z typem rodzinnego (dość późnego) osadnictwa. W XIX w. nazwy o charakterze rodzinnym (Górniewicz, 1968) były jeszcze w Królestwie produktywną kategorią w związku z intensywnie prowadzoną kolonizacją. Na obszarze południowego Mazowsza, gdzie historycznie nazwy te nigdy nie były tak powszechne, jak np. w północnej części Mazowsza, powstało w tym czasie ponad 60 toponimów tego typu.

Sporadycznie wykorzystywano w tworzeniu nazw odantroponimicznych również wyabstrahowany z nazw patronimicznych strukturalny sufiks *-ice*. Ojkonimy te miały typowo pamiątkowy charakter. Wśród nazw pochodzących od zbiorowych antroponimów apelatywnych na szczególną uwagę zasługują produktywne w XIX w. nazwy zawodowe i nazwy, które można określić jako socjalne. Toponimy zawodowe były tworzone z wykorzystaniem charakterystycznych dla tej formacji sufiksów *-niki* i *-ary*. Alternatywnie funkcjonuje drugi model nazewniczy, polegający na przeniesieniu gotowych form fleksyjnych typu *Młynarze*, *Popielarze*, mających postać mianownika rzeczowników rodzaju męskosobowego, na nazwę osady. W związku z przemianami gospodarczymi (uwłaszczenie i czynszowanie) doszło do silnej dyferencjacji społecznej chłopstwa, w efekcie czego m.in. wytworzyła się warstwa chłopów bezrolnych, utrzymujących się z najmu. Części wsi, rzadziej całe osady, otrzymały nazwy odwołujące się do kondycji społecznej (przede wszystkim majątkowej i prawnej) mieszkańców. Pojawiały się takie nazwy, jak *Budniki*, *Chałupniki*, *Komorniki*, *Okupniki*, *Osadniki*, *Zagrodniki*⁸, powstałe na wzór nazw zawodowych. Ojkonimy te ze względu na semantykę podstaw oznaczają miejsca zasiedlone przez ubogich chłopów, nie są więc semantycznie obojętne, w widoczny sposób wnosząc elementy deprecjatywne. Nazwy tego typu występowały zarówno w Królestwie, jak i w Galicji.

Częstym zabiegiem nazwotwórczym w zmieniającej się rzeczywistości społecznej i gospodarczej XIX stulecia było świadome odwoływanie się do zachowanego zasobu nazewniczego. Nazwy nowych obiektów wskazywały na relacje zależnościowe, związki przestrzenne lub historyczno-osadnicze z różnymi obiektami, nawiązując do ich nazw (Borek, 1988, s. 43–51; Kosyl, 1983, s. 36). Osady powstałe przy młynach, karczmach czy tartakach otrzymywały najczęściej nazwy ponowione z tych obiektów. Wśród polskich nazw relacyjnych można też odnotować nazwy przeniesione (importowane) spoza lokalnego systemu

⁸ Całość materiału przytoczona w artykule I. Nobis (2008/2009).

toponimicznego (Bubak, 1965–1966). Zapożyczone toponimy najczęściej pełniły funkcję metaforyczną, opartą na ciągu asocjacyjnym między starą a nową nazwą, np. w toponimii południowego Mazowsza pojawiły się onimy związane z udziałem Polaków w kampanii napoleońskiej: *Aleksandria*, *Werdun*.

W ciągu całego XIX stulecia i na początku XX w. tworzenie nowych nazw przez odwołanie się (dzięki różnego rodzaju konotacjom) do starszych było niezwykle popularne. Na samym południowym Mazowszu powstało ponad 300 nazw relacyjnych, a znaczną część tej liczby stanowią nazwy komponowane, których przynajmniej jeden z członów pochodził od innej nazwy geograficznej lub — rzadziej — osobowej.

Nazwy komponowane w formie zestawień stanowią istotny element dziewiętnastowiecznej toponimii. Wśród nich dominują ojkonimy, w których jeden z członów charakteryzuje obiekt, a drugi ma charakter lokalizujący lub przynależnościowy. Człon relacyjny umożliwiał identyfikację osady. Członami charakteryzującymi obiekt były najczęściej pierwotne określenia apelatywne wskazujące na typ osady, takie jak: *kolonia*, *budy*, *majdany*, *rumunki*. W XIX w. na terenie całego Królestwa nastąpiła intensyfikacja procesów kolonizacyjnych obszarów leśnych i w związku z tym rozwój przemysłu leśnego. Drewno było w tym czasie głównym źródłem energii w nowo powstających zakładach przemysłowych. W centralnej części Królestwa osady leśne były określane jako *budy*, rzadziej *rumunki*, od niemieckiego *raumen* ‘opróżniać’ (związane genetycznie z osadnictwem niemieckim), w południowo-wschodniej zaś jako *majdany*. Większość historyków przyjmuje, że rozbiory i początek XIX w. stanowią cezurę wyznaczającą koniec osadnictwa olęderskiego na ziemiach polskich. Reformy administracyjne i gospodarcze wprowadzane przez państwa zaborcze i władze Królestwa likwidowały typowe dla tego osadnictwa regulacje prawne, w związku z czym przestało też występować samo zjawisko kolonizacji na zasadach olęderskich. Stąd w tym czasie sporadycznie pojawiają się nazwy z członem *Holendry* (w Królestwie jest to tylko kilkanaście nazw). Na uwagę zasługuje jeszcze apelatyw *wólka*, pochodzący od starego terminu osadniczego *wola*, w zmodyfikowanym znaczeniu ‘mała wieś’. W tym czasie pojawiły się liczne nazwy z członem *Huta*, określającym osady założone przy tego typu ośrodkach przemysłowych. Semantycznie przynależą one do grupy nazw kulturowych, związanych z formami osadnictwa. Wśród nazw pochodzenia odapelatywnego najliczniejszą grupę stanowią nazwy topograficzne, związane z naturalnymi właściwościami terenu (florą, fauną, orografią, hydrografią), na którym powstały osady. Nazwy topograficzne stanowiły żywą i ekspansywną kategorię w średniowieczu, podobnie było też w XIX w. Można się tylko zastanawiać, ile spośród nazw nowych osad jest powtórzeniem starszych nazw terenowych utrwalonych w języku danej społeczności lokalnej. Na podstawie warstwy leksykalnej spetryfikowanej w najnowszych mazowieckich topo-

nimach można ustalić miejsca szczególnej ekspansji osadniczej. Kolonizowano bardzo intensywnie tereny nad rzekami, stąd duża liczba nazw motywowanych apelatywem *kępa*. Na terenach dużych posiadłości, w ustronnych miejscach w lasach, zakładano małe osady, których mieszkańcy wyrabiali potaż, smołę, często szkło. Osadom tym nadawano nazwę *Kąty* 'miejsce oddalone, zakątek'; typ osady przypominał *Budy*.

Na terenie południowego Mazowsza w interesującym nas czasie powstało prawie 600 nazw odaplatywnych, w tym ponad 320 nazw o charakterze topograficznym i około 260 nazw kulturowych.

Ciekawym i mało zbadanym zagadnieniem związanym z dziewiętnastowieczną toponimią jest nominacja osad niemieckich kolonistów, najpierw w mazowieckiej części zaboru pruskiego (część tzw. Prus Południowych), później w Królestwie Polskim. Nowe miejscowości były zakładane zarówno przez osadników rolnych, jak i rzemieślników już na przełomie XVIII i XIX w., kiedy to znaczna część Mazowsza znalazła się w zaborze pruskim. Niemieckich kolonistów chłopskich (głównie z Wirtembergii) władze pruskie osadzały w przejętych przez państwo królewskich dobrach kościelnych oraz w skonfiskowanych majątkach ziemskich polskich patriotów. Niemały odsetek ziem do zagospodarowania w tej zakrojonej na szeroką skalę i planowej kolonizacji stanowiły zlicytowane w wyniku zadłużenia folwarki szlacheckie. Bardzo wiele polskich majątków przed bankrutem uratowała zmiana władzy i powstanie Księstwa Warszawskiego w 1807 r. (Grodziski, 1999, s. 214). Akcja kolonizacyjna była kontynuowana przez władze Królestwa Polskiego. Na podstawie dokumentów rosyjskich można stwierdzić, że osady tych kolonistów przybierały z reguły nazwy niemieckie. W potocznym obiegu językowym funkcjonowały spolszczone warianty nazw niemieckich, np. nazwa niemiecka *Blumenfeld* — nazwa polska *Kwiatówek*. Częstym sposobem dyferencjacji pochodzenia etnicznego mieszkańców osad było dodanie członu *Niemiecki* do starej polskiej nazwy, określającej macierzystą wieś, w której pobliżu była lokowana nowa jednostka. Nazwy polskie dodatkowo przybierały człon o charakterze opozycyjnym *Polski*. Po odzyskaniu niepodległości administracyjnie usunięto te człony z nazw, zastępując je innymi formami przymiotnikowymi. Człon antonimiczny odnoszący się do polskich wsi z reguły został w nazwach utrzymany.

Wiek XIX to okres zmian ilościowych i jakościowych w toponimii polskiej. Większość z nich ma społeczne uwarunkowania o charakterze gospodarczym, politycznym i ideologicznym. Intensywny rozwój gospodarczy Królestwa Polskiego i — w mniejszym stopniu — ziem polskich w zaborze pruskim wpłynął na intensyfikację kolonizacji i powstanie nowych osad. W nazwach wielu z nich zostały utrwalone apelatywy wskazujące na kierunek przekształceń go-

spodarczych. Transformacje społeczne i ideologiczne przyczyniły się również do zmian jakościowych w nazewnictwie polskim. Związek ze zmianą pozycji społecznej (w mniejszym stopniu prawnej) kobiety w przebudowującym się społeczeństwie mają liczne nazwy utworzone od imion żeńskich. Wszystkie te uwarunkowania wpływają znacznie na modyfikację sposobów tworzenia nowych nazw. Pojawiają się nazwy tworzone na wzór starych toponimów, zrywające z apelatywnymi wzorcami, na których bazowały stare nazwy (umotywowane powiązania semantyczne i strukturalne). W nowych nazwach dochodzi do nieuzasadnionej relacji między podstawą a formantem, np. w nazwach o charakterze pamiątkowym tworzonych od podstaw antroponimicznych z posesywnymi sufiksami *-ow*, *-in*. Nazwy takie określa się jako wtórne. W XIX stuleciu te sporadyczne do tej pory innowacje zostały ugruntowane i wyznaczyły dalszy kierunek zmian.

LITERATURA

- B i j a k, U. (2001). Nazwy miejscowe południowej części dawnego województwa mazowieckiego. Kraków: Wyd. Naukowe DWN.
- B o r e k, H. (1983). Potrzeby i zadania nazwotwórstwa w toponimii słowiańskiej. Z Polskich Studiów Sławistycznych. Językoznawstwo, seria 6, s. 51–63.
- B o r e k, H. (1987). Z teorii nazwotwórstwa toponimicznego. Zeszyty Naukowe WSP w Opolu. Językoznawstwo, X, s. 5–11.
- B o r e k, H. (1988). Nazwy relacyjne w toponimii. W: K. Zierhoffer (red.), V Ogólnopolska Konferencja Onomastyczna, Poznań 3–5 września 1985, Księga referatów. Poznań: UAM, s. 43–51.
- B o r e k, H. (2002). Rozważania o toponimii. Onomastica, XLVII, s. 5–22.
- B u b a k, J. (1965–1966). Nazwy przeniesione w polskiej toponomastyce. Onomastica, X, s. 50–73; XI, s. 43–61.
- C i e ś l i k o w a, A. (1996). Metody w onomastycznych badaniach różnych kategorii nazw własnych. Onomastica, XLI, s. 5–19.
- C z o p e k, B. (1984). Apelatyw *majdan* w toponimii polskiej. Onomastica, XXIX, s. 69–89.
- D a v i e s, N. (2010). Boże igrzysko. Historia Polski. Przeł. E. Tabakowska. Wyd. 7 poszerz. Kraków: Wyd. Znak.
- G i e r o w s k i, J. (1982). Historia Polski, 1764–1864. Wyd. 7. Warszawa: PWN.
- G ó r n o w i c z, H. (1968). Rodowe nazwy miejscowe Wielkopolski, Małopolski i Mazowsza. Gdańsk: WSP.
- G r o d z i s k i, S. (1999). Wielka historia Polski. T. VI: Polska w czasach przełomu (1764–1815). Wyd. Fogra: Kraków.
- H a n d k e, K. (1965). Nazwy miejscowe typu *Holendry*. Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego, X, s. 284–332.
- J a k u s - B o r k o w a, E. (1987). Zachodniosłowiańskie nazwy miejscowe z sufiksem *-any*. Zeszyty Naukowe WSP w Opolu. Językoznawstwo, X, s. 37–44.
- J a k u s - B o r k o w a, E., N o w i k, K. (red.) (1991). Słownik polskich wyrazów toponimicznych. Zeszyt próbny. Opole: WSP.

- Karaś, M. (1970). Nazwy miejscowe typu *Annapol*, *Białogard* w języku polskim i innych językach słowiańskich. *Onomastica Slavogermanica*, V, s. 73–79.
- Kosyl, C. (1983). *Forma i funkcja nazw własnych*. Lublin: UMCS.
- Karpluk, M. (1955). Polskie nazwy miejscowe od imion kobiecych. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, I, s. 111–160.
- Rymut, K. (red.) (2001). *Nazwy miejscowe Polski. Historia — pochodzenie — zmiany*. T. IV: J–Kn. Kraków: Wyd. Naukowe DWN.
- Nobis, I. (2008/2009). Polskie nazwy typu *Kolonisty*, *Komorniki*, *Parcelanci*. *Onomastica*, LIII, s. 119–134.
- Rzepniewska, D. (1968). *Gospodarstwo folwarczne na Mazowszu 1795–1806*. Warszawa: PWN.
- Safarewiczowa, H. (1956). *Nazwy miejscowe typu Mroczkowizna, Klimontowszczyzna*. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Wójcik, U. (1991). Baza *bud-* w toponimii polskiej. *Onomastica*, XXXVI, s. 73–81.
- Wójcik, U. (2001). *Nazwy miejscowe dawnego województwa rawskiego*. Warszawa–Kraków: Towarzystwo Naukowe Warszawskie–IJP PAN.
- Zierhofferowa, Z. (1989). *Nazwy typu Osiek Mały, Koźminek i inne derywowane od nazw miejscowych*. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

SUMMARY

THE SOCIAL AND ECONOMIC DETERMINANTS OF 19th CENTURY TOPONYMY IN POLAND

The 19th century was the age of changes in name giving in the Polish language. Most of the changes took place due to economic, political and ideological circumstances. The intensive development of the economy in the Polish Kingdom, less seen in the area of the Prussian borderlands, contributed to the naming of new hamlets. Their names are often connected to economic movements. The social and ideological changes have also contributed to the quality names. Many place names were derived from female names due to the social standing of women. All of the contextual factors mentioned above had a significant influence on the manner of creating new names in the 19th century.

Key words: settlement, economic development in the Polish Kingdom, toponyms, memento toponyms, feminine toponyms, qualitative and quantitative changes